

БРОНЗЕ ИЗ ТИТОВОГ ВЕЛЕСА У МУЗЕЈУ БЕНАКИ

У Музеју Бенаки у Атини налази се збирка праисторијских бронзаних предмета који највећим делом потичу из околине места Епаноми на западном Халкидику. Међутим, приликом публиковања групе ових предмета која је прва откупљена за Музеј Бенаки неколико година пре Другог светског рата, Теодор Макридис је изричито навео да неки од њих потичу из околине Титовог Велеса, односно да су нађени приликом грађења пута Велес — Скоплје.¹ Касније, за Музеј Бенаки су набављени нови, слични предмети преко истог продавца па је вероватно да и они, односно бар њихов највећи део, потиче са истог налазишта на Халкидику. Ипак, и међу овима налазе се два или три комада који по својим карактеристикама више одговарају подручју северно од Солунског залива, па није искључено да су и они добављени из околине Титовог Велеса, одакле су, како смо видели, слични предмети већ раније стигли у поменути музеј. На предмете из Велеса, које је Макридис објавио, у последње време је обратио пажњу Н. Г.Л. Хамонд² али до сада они нису, бар како нам се чини, довољно коришћени за решавање проблема тзв. македонског халштата у нашој земљи. Касније купљени, предмети за које сматрамо да постоје разлози да се претпостави да потичу из околине Велеса, до сада нису били публиковани. Из тих разлога желели бисмо да се овде укратко осврнемо на овај материјал, у нади да ће овај прилог бити, од користи за даље проучавање епохе старијег гвозденог доба у Македонији. Уједно користимо прилику да на овоме месту изразимо захвалност др Лили Марангу из Музеја Бенаки на допуштењу да користимо овај материјал и на помоћи која нам је том приликом била пружена.

Предмети о којима ће овде бити реч су следећи:

1) Велика украсна игла са три кугласта задебљења и диском на горњем делу. Дужина 51 см, пречник диска 5,4 см (Табла I, 1)³.

2) „Ритон“, дугуласти шупљи предмет са раширеним отвором на чијој се ивици налази вертикална ушица. Дужина 26 см, пречник отвора 13 см (Табла I, 2,2a)⁴.

¹ Th. Makrides *Χαλκὰ Μακεδονικὰ τοῦ Μουσείου Μπενάκη* 'Αρχ. 'Εφημερίς, 1937, II, 512 sqq. За њихово лоцирање на западни Халкидик, P. Amandry, *Les bijoux antiques, Collection Hélène Stathatos* (1953) 35 sq.

² N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, I (1972) 355sq. Cf. M. Гарашанин, *Ситарица* Н. С. V — VI (1954/55) 39.

³ Makrides, n. d., br. 44, T. V, e. Hammond, n. d., Fig. 20 r.

⁴ Ibid., br. 1, T. I, α, β.

3) Трензла или псалија, полукружно савијена, са алком у средини и малим фигурама птице и коња са страна на испупченом делу. Један крај трензле има печатасти завршетак. Украшена је сноповима цик-чак урезаних линија Дужина 19 см (Табла I, 3)⁵.

4) Слична трензла, знатно оштећена без фигуралних додатака који су вероватно одломљени. Сачувана дужина 14,5 см (Табла I, 4)⁶.

5) Двопетљаста лучна фибула са конкавно изрезаном ногом или ногом у облику беотског штита. Дужина 7 см (Табла I, 5)⁷.

6) Привесак у облику шупљег трбушастиг суда са високом ногом и птицијм протомима на горњом делу, и поклопцем који има такође птичје протоме. Суд и поклопац имају два уска вертикална отвора, кроз које је провлачена трака о који је привесак био обешен. Висина суда и поклопаца заједно 14 см (Табла I, 6)⁸.

7) Привесак у облику шупљег суда са птичјем протомима сличан претходном. Уместо печатастиг, на доњем делу суда се налази орнаментални завршетак. Поклопац недостаје. Висина суда 10,8 см (Табла II, 1)⁹.

8) Комад тзв. пробијеног појаса, украшеног прорезаним троугловима у низу и урезаним концентричним кружићима. Величина 7,4 x 6,2 см (Табла II, 2)¹⁰.

9) Комад пробијеног појаса украшен слично претходном али знатно мањи. Величина 3,4 x 3,3 см (Табла II, 3)¹¹.

1.

Велика бронзана игла има паралеле на Пелопонезу (Коринт, Перахора, Аргос, Тегеја) па се може сматрати грчком. Како је идентична игла откривена у Коринту, у гробу F-G, који се датује пре средине VIII века¹², примерак из Велеса вероватно није млађи од друге половине VIII века, па се може сматрати једним од најстаријих грчких налаза на нашој територији. Истина је, како је Макридис навео, да се продавцу ових предмета не сме указати пуно поверење у погледу места налаза па се ни његов навод да је игла нађена у Велесу не може узети са потпуном сигурношћу, тим пре што се она по својим карактеристикама одваја од осталих предмета за које је речено да су са истог локалитета. Међутим, неке друге индиције указују на могућност да се један грчки предмет могао наћи у VIII веку пре н.е. тако северно. За то говори пре свега тип једнопетљасте фибуле са асиметричном ногом која је откривена у Радању код Штипа у четири примерка и коју је М. Гарашанин с правом довео у везу са грчким геометријским фибулама VIII века.¹³ Ова фибула се разликује од других, чисто балканских облика фибула и може се сматрати носиоцем страних елемената у овом подручју. Геометријске фибуле, које би по облику биле директне претече фибула из Радање (по урезаној гео-

⁵ Ibid., бр. 5, Т. II, α.

⁶ Ibid. бр. 6, Т. II, β.

⁷ Ibid., бр. 38, Т. IV, θ.

⁸ Ibid., бр. 2, Т. I. γ.

⁹ Музеј Бенаки. Необјављен. Инв. бр. 7899.

¹⁰ Музеј Бенаки. Необјављен. Инв. бр. 7907.

¹¹ Idem.

¹² P. Jacobsthal, *Greek Pins* (1956), 10 sq., Fig. 30, 33. Cf. Fig. 25—28.

¹³ М. и Д. Гарашанин, *Археолошка ископавања у селу Радању*, Зборник на штит. нар. муз. I (1958/59) 41 sq. Сл. 63.—66.

метријској орнаментици, а нарочито по пирамидалном проширењу према глави фибуле), такође се могу датовати негде у прву половину VIII века.¹⁴ Иначе, на пут којим је овај облик доспео у околину Штипа указавали би појединачни налази сличних фибула са асиметричном ногом — тако примерак из Музеја града Београда који потиче из околине Валандова,¹⁵ затим из Ђевђелије и Чаушице.¹⁶

Уз овај тип фибуле, постоје и други знаци присуства Грка у Македонији релативно рано — геометријска керамика из Неа Анхиалос код Солуна, ситна бронзана пластика, првенствено коњићи и птице, о којима ће још бити говора, али и људске фигуре, као „Ковач“ из Враништа код Беле Паланке¹⁷ — што све потврђује писане податке о колонизацији македонске обале у другој половини VIII века. Посебан проблем, међутим, представљало би прихватање пелопонеског порекла игле из Титовог Велеса. Једина коринтска колонија на македонској обали, Потидеја, основана је, према изворима, тек негде око 600 г. пре н.е., али је могуће да су коринтске експедиције у том правцу постојале и раније, поготову када се има у виду успешно деловање овога града на западном Медитерану. Исто тако је могуће да су коринтски утицаји стигли на север овако рано посредно преко Тесалије, на шта указују коринтски елементи у ситној пластици, о чему ће бити говора касније. Мање вероватна, али не и неоснована, била би претпоставка да је овај рани продор коринтских елемената у Македонију стигао са запада, са јонске обале. У селу Вици, северно од Јањине, откривена је у последње време велика некропола са знатном количином коринтске керамике VIII века¹⁸, која вероватно није импортована са Крфа, где је коринтска колонија основана у другој половини VIII века, него пре са Итаке, где се коринтске насеобине датују у средину IX века пре н.е.¹⁹ Веза јонских острва са Македонијом наговештена је такође налазима привесака у облику вазе са поклопцем у оба подручја, о чему ће више говора

¹⁴ Jacobsthal, n. d. 5 sq., Fig. 13.

¹⁵ J. Тодоровић, Каталог праист. мет. предмета, Музеј града Београда (1971), 84, Т. XL. 1. Према податку ранијег сопственика ове фибуле Ђ. Ђорђевића из В. Градишта, за који му се овде срдечно захваљујем, она је нађена у једном селу из околине Валандова (можда Дебели код Удова?). Иначе, према пирамидалном проширењу овај примерак је веома близак фибулама из Радања.

¹⁶ Ђевђелија: Попов, *Спис. Бял. Акад. на Наук.* XVI (1918), Т. VII, 2. Чаушица: S. Casson, *Antiquar. Journal* I (1921), Т. VII, 2, 5. Сличне фибуле у Прогледу, у Бугарској, Ат. Милчев, *Изсл. в честі н. Акад. Д. Дечев* (1958) 429, Т. VI, 1, 3.

¹⁷ Неа Анхиалос: *Арх. Δελτίον* 20 (1965), *Χρονικά* 421 sq., Т. 471—2; *BSCH* 92 (1967), 908 sq., Fig. 4—5. Ковач из Враништа: *Анџичка бронза у Јујославији*, Каталог изложбе (1969) 66.

¹⁸ *Арх. Δελτίον* 21 (1966), *χρονικά*, 289 sqq.; 22 (1967), *Χρονικά*, 346 sqq.; 23 (1968), *Χρονικά* 297 sqq.; 24 (1969), *Χρονικά* 249 sqq. Такође *BSCH* 95 (1970) 1028.

¹⁹ W. A. Heurtley, *Excavations in Ithaca* IV, *BSA* XL (1939/40) 11 sq.; W. Heurtley — M. Robertson, *Excavations in Ithaca* V, *BSA* XLIII (1948), 121 sq.; S. Benton, *Further Excavations at Aetos*, *BSA* XLVIII (1953) 259.

бити нешто доцније. Међутим, узевши све заједно, за потпуније решавање ових питања потребна су нова истраживања и нови налази.

2.

Како је Макридис истакао²⁰, „ритон“ нема за сада директних паралела за свој облик. Извесне сличности са украшеним пехарима у облику рога из Требеништа постоје, али оне не морају бити пресудне за његову интерпретацију. Постоји могућност такође да је служио као врста ловачког рога, који се среће на појединим представама у фигуралној уметности Европе гвозденог доба (фигура келтског ратника из Храдишта у Страдоницама, трубач са доњег фриза ситутле Бенвенути).²¹ Према изради, он је близак осталим предметима за које је речено да су нађени у околини Титовог Велеса, па се може претпоставити да је израђен у овим крајевима.

3.—4.

Две савијене шипке са алком у средини и пластичним додацима у облику коња и птице са стране идентификовани су са доста вероватноће као коњске трензле или псалије.²² Оне немају много сличности са бронзаним трензлама распрострањеним у Војводини и Србији на почетку гвозденог доба, чији су најјужнији примерци откривени у Јањеву на Косову²³ и морају се посматрати независно од ових налаза. Међутим, по својој конструкцији — крива бронзана шипка са ки додатка на испупченој страни — оне показују неке паралеле са једним одређеним типом бронзаних трензли, распрострањеним на Кавказу и у јужној Русији у VIII веку пре н.е (тип I по Јесеновој подели украјинских и кавкаских трензли)²⁴ па се могући утицаји са те стране на њихов постанак не могу потпуно одбацити. Варијанта овог украјинског типа јавља се спорадично и у Мађарској, али је овај утицај у Македонију, ако је уопште постојао, стигао вероватно пре директно са истока, него посредним путем преко Паноније.²⁵ С друге стране, полукружни облик трензли

²⁰ Makrides, op. cit. 515.

²¹ Страдонице: J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, T. CXXV, 7. Ситутла Benvenuti: W. Lucke — O. H. Frey, *Die Situla in Providence*, RGF 26 (1962) Tf. 26 и 65; O. H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, RGF 31 (1969) Tf. 50 (доле лево) и Beilage 1.

²² Hammond, op. cit., 55.

²³ Z. Vinski, *Рог Војв. Муз.* 4 (1953) сл. 30,31; С. Габровец, *Годишњак Центра за Балк. исл. Сарајево VIII* (1970) Т. XVII, 4,8.

²⁴ G. Kossack, *Jahrbuch RGZM* 1 (1954) 148, Abb. 14a, 5—6 Cf. S. Gallus — T. Horvath, *Un peuple cavalier prescythique en Hongrie* (1939), Т. 73,4,5 и Т. 78, затим Т. 80, 18.

²⁵ Ibid., Т. 41,5 (непознато), Т. 18,3,4,9 (Угра), Т. 66 а,в (Gyula). Гвоздена трензла са сличним алкама вероватно млађа, из Криводола у Бугарској, Б. Николов, *Археологија* 1970/1, 51 sqq. Обр. 6.

јавља се у самој Грчкој од средине VII века под утицајем Асирије, али је питање могу ли се наши комади довести у везу са овим струјањима.²⁶

Представе коња и птица заједно на трензлама познате су на једној широј територији, на Кавказу као и у Италији, и стоје вероватно у вези са различитим веровањима и религиозним схватањима једног специфичног тренутка у развоју друштва.²⁷ Њихова међусобна веза је могућа али још увек недостају прецизнији подаци за једну ширу анализу. Формално, фигурине коња и птице са трензла из Велеса могу се везати са грчком геометријском пластиком. Коњић на трензли из Велеса стоји у зависности од грчких геометријских коњића, чији су примерци нађени у Епиру и Македонији у већој количини (Вица, Додона, Патели, Вергина, Чаушица, Амфиполис, Филипи).²⁸ Извесна сличност у приказивању коњске и птичје главе у Титовом Велесу резултат је највероватније невештине мајстора и његовог неискуства у фигуралној тематици, а не везе са средњом Италијом где су на поменутих трензлама коњске главе такође сличне птичјим, вероватно захваљујући истој оваквој ситуацији код домаћих занатлија. Напротив, тело и ноге коњића из Велеса указују на грчку геометријску конструкцију која јасно одаје правац утицаја у стварању ове фигурине. Коњић из Филипа и Амфиполиса, горе поменути, показују сличне примитивности у обради, које се, уосталом, срећу и на великом броју животињских фигурина из саме Грчке, па су на нашем примерку утолико разумљивије. Коњи из Вице, Пателија и Чаушице имају

²⁶ J. K. Anderson, *Ancient Greek Horsemanship* (1961) 73 sq. Фрагментована трензла из Олинта (D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* X (1941) Pl. XXV, 433), коју Хамонд (*op. cit.*, 360) упоређује са нашим примерцима, има више сличности са каснијим грчким трензлама (cf. Anderson. Ph. 34, c) што је потврђено хронологијом Олинта.

²⁷ Трензла из Фаскау на Кавказу, T. Sulimyrski *Prehistoric Russia* (1970) T. XLVI. За италијанске примерке, F. W. von Hase, *Die Trensen der Früheisenzeit in Italien* PBF XVI, 1 (1969). Комбинација птичјих протома и коњске фигуре позната је и на привеску-амулету из Амфиполиса (види идућу напомену). Питање је, међутим, до које се мере у Македонији, без новог материјала, може објаснити ова комбинација као мешавина старих каснобронзаних елемената културе поља са урнама (птица) и нових схватања чији је носилац био витешки слој (коњ), како је претпоставио Г. Косак (*Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, RGF 20, 1954, 82), поготовту ако се имају у виду могући утицаји са Кавказа на овај облик.

²⁸ Вица: Αρχ. Δελτίον 23 (1968) T. 233. Патели: L. Rey, *Albania* IV, 40 sqq., Fig. 10; M. Weber, *Istanbuler Mitteilungen* XVI (1966) 89 sqq., T. 10, 6. Додона: S. Casson, *Antiquaries Journal* 1 (1921), 204; BCH 83 (1959) 673, Fig. 19. Вергина: Ph. Petsas, 'Αρχ. Δελτίον 18 (1963), Χρονικά T. 259 β. Чаушица: S. Casson, PL. VI, 1; S. Benton, *JHS* LXXII (1952) 119, Fig. 1. Амфиполис: S. Foltiny, *Mitt. Anthr. Gesellschaft, Wien* XCIII/IV, (1964) Tf. 7. Филипи: I. Venedikov — T. Gerasimov, *Thrakische Kunst* (1973) Abb. 5. Мали коњић из музеја у Битољу нађен према Микулчићу (*Πελαγονίја*, сл. 17 ε) на Градишту — Берани, а не у тумулу из Висоја како је навео Хамонд (*op. cit.*, 337), по стилу одудара од геометријских коњића и припада једном каснијем периоду. Уп. сличне коњиће са непознатог налазишта код Д. Гарашанин, *Зборник Нар. муз. у Београду* II (1958/9) сл. 5—8 и табла II.

неке елементе геометријских коњића тзв. „коринтског“ типа²⁹, али је питање у којој мери се може претпоставити утицај овога типа на ово подручје уопште. Овакви коњићи су у то време били веома распрострањени у Тесалији, нарочито у храму Зевса Таулијског у Ферама, где се срећу често и примерци „коринтског“ типа³⁰ па је могуће да су се они раширили у Македонију из Тесалије.

Глава птице са трензле из Велеса одговарала би, према скорашњој подели геометријских птица у Грчкој коју је дао Ј. Бузек,³¹ такође „коринтском“ типу птица. Како су под утицајем овога типа настале вероватно и многе друге мале бронзане птице из ове области (Ђевђелија, као и серија шупље ливених птица — Горња Љубата, Радање, Долно Оризаре код Велеса, Крушевица код Прилепа итд.)³² могуће је да су се оне рашириле првобитно са Пелопонеза и да су на север стигле преко Тесалије, како је претпоставио К. Ролеј.³³ Улога Тесалије била би при томе веома значајна (светилиште у Ферама, затим скоро откривени храм Атине Итоније у Филији код Кардице), што се види и из оних примерака бронзаних птица из Македоније, које не стоје под коринтским утицајем, али показују сличности са појединим примерцима у Тесалији (Рапеш, Куманово).³⁴

О могућој вези македонских шупљих птица са кавкаским, на основу бочног отвора на телу, коју претпоставља Ј. Бузек, овде неће бити расправљано. Утицај кавкаских бронзи на Грчку и Балкан вероватно је постојао али прецизнији подаци о томе још увек су оскудни због недовољно сигурне хронологије кавкаског материјала.³⁵ Исто тако овде неће бити решаван однос егејских и средњоевропских птица. Могуће је да су поједине етничке групе у току егејске сеобе донеле са севера у Македонију уз друге

²⁹ За геометријске коњиће у Грчкој и коринтски тип посебно, H. V. Hermann, *Werkstätten geometrischer Bronzeplastik*, JdI 79 (1964) 17 sqq. Такође, C. Rolley, *Statuettes de bronze*, Fouilles de Delphes V (1969) 73 sqq.

³⁰ Idem. Cf. Y. Bequignon, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie* (1937) 72, Pl. XIX, 1—4.

³¹ J. Bouzek, *Die griechisch-geometrische Bronzenvögel*, Eirene 6 (1967) 115 sqq.; Eirene 9 (1971) 89 sqq. Критички осврт са доста основа, Rolley, op. cit., 84 sq.

³² Ђевђелија: Р. Попов, *Спис. Бл. Акад. Наук*. XVI (1918) Т. IX, 1. Cf. Bouzek, *Eirene* 6, Abb. 11. 1. Радање: И. Венедиков, *Раскопки и проучавања* I (1948) 90, Обр. 62, 63. Горња Љубата: В. Миков, *Изв. Арх. Инст.* XXI (1957) 295, Обр. 2. Долне Оризаре: Б. Алексова, *Гласник муз. конз. гр.* I (1954) сл. 17. Крушевица: Микулчић, *Пелагионија*, 31, сл. 17 е. Cf. М. и Д. Гарашанин, *Зб. Шт. нар. муз.* I, 43 sq.

³³ Op. cit., 89 sq.

³⁴ За Фере, види нап. 30. За Филију, ВСН 87 (1964) 780; ВСН 89 (1965) 742; ВСН 91 (1967) 703; ВСН 92 (1968) 870; ВСН 94 (1970) 1049. Рапеш: Микулчић н. д. 30 sq., сл. 17 б. Куманово: Вулић, *Споменик САН* 98 (1941—48) 271. Cf. М. Гарашанин, *Стирипар* V—VI (1954/55) 32 sq.

³⁵ Bouzek, *Eirene* 9, 90 sq. За Кавказ, Sulimirski, 358 sqq. Уп. такође, U. Jantzen, *Samos VIII* (1972) 80 sqq. Сличан бочни отвор на привеску из Чаушице, S. Casson, *BSA XXVI* (1923—25) Pl. V. 1 f.

елементе материјалне културе и представу птица, (в. ниже).³⁶ Међутим, како изгледа у овоме тренутку, представе птица су старије у Грчкој од оних у Македонији, па се све дотле док нови материјал не покаже супротно, мора претпоставити да су се у старијем гвозденом добу оне овде јавиле под утицајима са југа. У прилог томе би говорио и временски приоритет македонских привесака у облику птица над босанским (на Гласинцу птице се не јављају пре VI века), које су се можда јавиле делом под утицајима из Македоније.³⁷

На основу тога склони смо да претпоставимо да су се оба пластична додатка у облику коња и птице на трензли из Титовог Велеса јавила под истим утицајима са југа и у исто време, односно негде средином VII века пре н.е. Јер, ако се већина геометријских коњића и птица у Грчкој датује у другу половину VIII века, ови облици у Македонији се сматрају каснијим и њихов пуни развој на овоме подручју ставља се после 700 г. пре н.е.³⁸ Такво датовање потврђују и други елементи на трензлама — паралелне урезане линије, печатасти крајеви — који се јављају и на другим предметима са овога подручја (наруквице, привесци итд.). С друге стране, то говори за домаће порекло ових трензли, односно да су, без обзира на могуће утицаје са стране на њихов облик, израђене вероватно у некој локалној радионици на средњем току Вардара и да су карактеристичне за материјалну културу ове области у том периоду.

5.

Двопетљасти фибула са конкавно изрезаном ногом или ногом у облику беотског штита, позната у нашој науци и као „гласиначки“ тип, распрострањена је у Босни, Србији, северозападној Бугарској, Олтенији и јужној Панонији, а неколико комада је нађено и у Македонији. У последње време налази ових фибула су картирани³⁹. Фибула из Велеса би, уз налазе из Букрија код Битоља и из Бохемице, представљала најјужније примерке овога типа који су допрли са севера у Македонију. Око Солунског залива ова фибула није за сада констатована⁴⁰ док два усамљена налаза у Грчкој, у Ператорији и у Емпорији на Хиосу, вероватно су прилози грчких трговаца после успешних путовања по унутрашњости Балканског

³⁶ Cf. A. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (1971) 322 sq., са литературом.

³⁷ А. Бенац—Б. Човић, *Гласинац* 2,45. Супротно мишљење, Kossack, *Studien.* 62 sqq.

³⁸ Bouzek, *Eirene* 6, 130 sq. Rolley, н. д., 89. Види и нап. 28.

³⁹ С. Габровец, н. д., 32, карта XI. Р. Васић, *Сипаринар* XXII (1971) 49 sqq.; Arch. Jugoslavica XII (1971) 12 sq., Мар II. Фибула из Титовог Велеса, о којој је овде реч, унета је грешком у горњу листу под Трилофон-Месимери на Халкидику,, где овакве фибуле нису констатоване. Фотографија фибуле са беотским штитом код Амандрија (*Collection H. Stathatos* I, Fig. 32) представља такође нашу фибулу. Горњој листи, иначе, треба додати налаз овакве фибуле из Емпорија на Хиосу (J. Boardman, *Excavations in Chios*, 1952—55, BSA Suppl. Vol. 6 (1967) 240, Fig. 138).

полуострва, мада, у крајњем случају, претпоставка да су то дарови домородаца који су се отпустили у класични свет, не би могла да се потпуно одбаца. Датовање ових фибула од друге половине VII до краја VI века пре н. е. потврђено је осталим археолошким материјалом са којим су обично заједно налажене. Два примерка из Грчке датована су у последњу трећину VII века ⁴¹, што би одговарало времену највеће популарности и експанзије овога типа, па би се, иако уз извесне резерве, овај датум могао прихватити и за налазе ове фибуле у Македонији.

6. — 7.

Привесци у облику суда са поклопцем, украшени птичјим протомима, припадају једном специфичном типу ситних бронзи који се највећим делом јавља у Македонији и Грчкој. Њихова намена је нејасна али, пошто је тело шупље, вероватно су садржавали неку амајлију - неки драгоцени или магијски предмет. Вертикални отвори на обе стране кроз поклопац и суд служили су за провлачење узице како би се овај привесак - амулет обесио о врат сопственика. Положај овога предмета у гробовима потврђује донекле овакву претпоставку ⁴².

Г. Косак и М. и Д. Гарашанин дали су сумарно листу налазишта ових привесака ⁴³, али како се број нађених примерака повећао, то овде дајемо ову листу у целисти, не претендујући да је комплетна, али у нади да може да помогне при доношењу закључака о распрострањању ових привесака и варијантама које међу њима постоје.

Албанија

1. Кучи и Зи (1 привесак без поклопаца) ⁴⁴. Табла III, 6.

Грчка

2. Аетос, Итака (1 привесак са и 1 без поклопаца) ⁴⁵. Табла III, 2, 4.
3. Амфиполис (1 привесак са поклопцем) ⁴⁶. Табла III, 11.
4. Аксиокастрон (1 привесак без поклопаца) ⁴⁷. Табла III, 12.
5. Чаушица (6 привесака са поклопцем и 1 поклопац) ⁴⁸. Табла III, 13, 18.
6. Ефес ? (1 поклопац) ⁴⁹.

⁴⁰ Види горњу напомену.

⁴¹ Cf. Boardman, op. cit., 211.

⁴² S. Casson, BSA XXIV (1919—21) 19, за овакво тумачење.

⁴³ G. Kossack, *Studien.*, 64 sq., Abb. 3. М. и Д. Гарашанин, 40 sq. Уп. такође, В. Лахтов, *Проблем шребенишке културе* (1965) 53 sq.

⁴⁴ Z. Andrea, *Stud. Hist.* 1972/4, 84, T. V, 8.

⁴⁵ Heurtley-Robertson, BSA XLIII (1948) Pl. 49, E 184; Benton, BSA XLVIII (1953) Pl. 67, E 208.

⁴⁶ Foltiny, op. cit. Tf. 7.

⁴⁷ 'Αρχ. Δελτίον 17 (1961/62), Χρονικά 214, сл. 3 ξ.

⁴⁸ S. Casson, BSA XXIV (1919—1921) Fig. 12 b; исти, BSA XXVI (1923—25) Pl. V. 2 a-d; исти *Antiquaries Journal* 1 (1921) Pl. VII, 1.

⁴⁹ Према податку Фр. Холстеа, Косак (*Studien.*, 103, Н 53) наводи поклопац са протомима у музеју у Истамбулу, наводно нађен у Ефесу. Могуће је да је овде реч о неком од оваких поклопаца из Пателија, одакле је знатан део материјала доспео у овај музеј.

7. Фере (2 поклопца)⁵⁰.
8. Филија код Кардице (1 поклопац)⁵¹.
9. Хортата, Леукада (1 привесак без поклопца)⁵². Табла III, 16.
10. Линдос (2 привесака без поклопца)⁵³. Табла III, 7,8.
11. „Македонија“ (1 привесак са поклопцем)⁵⁴. Табла III, 5.
12. Олимпја (1 привесак без поклопца)⁵⁵. Табла III, 3.
13. Патели (2 или више привесака)⁵⁶. Табла III, 9.
14. Вергина (1 привесак са поклопцем)⁵⁷.
15. Вица код Јањине (1 привесак са поклопцем)⁵⁸. Табла III, 1.

Југославија

16. Дедели код Удова ? (1 привесак)⁵⁹.
17. Долне Оризаре код Титовог Велеса (2 привеска без поклопца)⁶⁰.

Табла III, 17.

18. Куманово (1 привесак без поклопца и 1 поклопац)⁶¹.
19. „Македонија“ (1 привесак без поклопца)⁶². Табла III, 19.
20. Радање код Штипа (5 привесака са и 4 без поклопца и 3 поклопца)⁶³.
21. Титов Велес (1 привесак са и 1 без поклопца). Табле I,6 и II,1.
22. Висои — Беранци (1 привесак са поклопцем)⁶⁴. Табла III, 10.

Међу овим привесцима у облику суда са поклопцем постоји више група и варијаната, које се често мешају међусобом према израженим карактеристикама. Грубо узевши, могу се издвојити четири различите групе ових привесака⁶⁵.

Прву групу би сачињавали привесци у облику судова без животињских или птичјих протома, са поклопцем, такође без протома. Овакви привесци подражавају велике судове са поклоп-

⁵⁰ Makrides, *op. cit.*, 514.

⁵¹ 'Αρχ. Δελτίον 22 (1967), Χρονικά 295, Т. 194 β; BCH 94 (1970) 1049, Fig. 350.

⁵² W. Dorpfeld, *Alt — Ithaka* (1965²) 326, Beilage 79 а, 7.

⁵³ Ch. Blinkenberg, *Lindos I* (1931) Т. 11, 220, 221.

⁵⁴ *Collection H. Stathatos IV* (1971) 26, Pl. I, St. 714.

⁵⁵ A. Furtwaengler, *Olympia IV* (1890) Т. XXIII, 416.

⁵⁶ Makrides, *o. c.*, Т. VI 8, θ; Amandry, *Coll. H. Stathatos I*, Fig. 35.

⁵⁷ Ph. Petsas, 'Αρχ. Δελτίον 17 (1961/62), Т. 137 8.

⁵⁸ 'Αρχ. Δελτίον 23 (1968) Χρονικά 287 sq. (без слике). Цртеж на Т. III, 1 начињен је према оригиналу приликом једне кратке посете музеју у Јањини.

⁵⁹ S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* (1926) 144, наводи да се међу материјалом из некрополе Дедели код Худова, коју је истраживао В. Драгендорф за време Првог светског рата и нађене предмете однео у Берлински музеј, налазио један привесак у облику суда, сличан онима из Чаучице. Овај материјал је страдао за време Другог светског рата али су сачуване инвентарске књиге, у којима међу материјалом из Худове не фигурира овакав привесак. На овоме податку срдачно захваљујем др Дорми Пракаш из Музеја за праисторију и протоисторију у Западном Берлину.

⁶⁰ Б. Алексова, *op. cit.*, 56, сл. 13 и 14.

⁶¹ Вулић, *op. cit.*, 271. На фотографији, други предмет у првом реду с лева је привесак у облику суда, постављен обрнуто, а први предмет у трећем реду с лева могао би бити поклопац са птичјим главама, који, изгледа, не припада истом суду.

⁶² М. и Д. Гарашанин, *op. cit.*, 41, нап. 48., сл. 61.

⁶³ Ibid., 40 sq., сл. 57—60, 62; И. Венедиков, *Раскопки и проучвания I* 92, Обр. 60.

⁶⁴ Микулчић, *Пелајонија*, сл. 11 h; *Праисториски култури во Македонија*, каталог изложбе, Штип 1971, бр. 247.

⁶⁵ Веома детаљну поделу ових привесака на нашој територији направио је В. Лахтов (*loc. cit.*) али се она не подудара са нашом.

цем и, строго узето, издвајају се од привесака о којима је овде реч, мада су вероватно стајали на почетку њиховог развоја. Нама су позната само два таква примерка, из Аетоса на Итаци и Вице, северно од Јањине (Табла III, 1, 2).

Другу групу би представљали привесци у облику судова са две високо постављене животињске главе који због висине протома вероватно нису имали животињске протоме на поклопцу. Овој групи би припадали привесци из Аетоса на Итаци (Табла III, 4), Олимпије (Т. III, 3), Линдоса (Т. III, 8), Амфиполиса (Т. III, 11) и вероватно примерак из Аксиокастра (Т. III, 12) коме су, по свему судећи, протоми били одломљени а сам облик је близак ономе из Амфиполиса. Овој групи која би се могла окарактерисати претежно као грчка, блиски су, међутим, неки привесци из Македоније — из Висоја (Т. III, 10), Пателија (Т. III, 9) и један комад из збирке Стататос (Т. III, 5). Упркос високим птичјим протомима, као на грчким примерцима, ови привесци имају поклопце такође украшене са две наспрамно постављене птичје главе. Овај облик поклопца специфичан је, изгледа, за Македонију.

Трећу групу би сачињавали судови без протома који имају поклопце са птичјим протомима и вертикалном дршком у средини. Ова група је најбројнија и јавља се претежно у Македонији, у Куманову, у Дољном Оризару код Т, Валеса (Т. III, 17), у Радању (Т. III, 14, 15), Чаушици (Т. III, 13), Вергини, затим у Хортати на Леукади (Т. III, 16). Овој групи вероватно припадају и појединачно нађени поклопци са птичјим протомима, у Куманову и Пателију, затим у Тесалији, у Ферама и Филији. Судови без протома са прстенасто профилисаном ногом, чији поклопци нису сачувани, из Линдоса (Т. III, 7) и Кучи и Зи у Албанији (Т. III, 6) могли би представљати варијанту ове групе, насталу можда у Грчкој.

Четврту групу представљају судови са великим и необичним животињским протомима који имају поклопце са сличним протомима. Њој припадају један привесак из Чаушице (Т. III, 18), један из „Македоније”, сада у Народном музеју у Београду (Т. III, 19), као и оба, овде публикована примерка из околине Титовог Велеса-сада у Музеју Бенаки (Т. I, 7; II, 1). По величини, необичној стили, заједици животињских глава и њиховом положају у односу на суд, специфичним завршецима на доњем делу на два примерка, најзад по местима налаза, ова група се издваја од осталих сличних привесака и може се сматрати локалном формом за средњи ток Вардара.

Развој овога облика привеска и појава локалних варијанти може се, чини нам се, објаснити на основу досадашњих налаза. Првобитна замисао, како показује прва група, била је опонашање керамичких судова са поклопцем у ситним бронзама, као што су у малом били подражавани и други облици геометријске керамике у Грчкој. Ова тежња се може сматрати паралелном са појавом читавог низа малих бронзаних фигура људи и животиња у грчкој геометријској уметности, чији се највећи број датује негде после средине VIII века. Ово време потврђује и датовање у VIII век гроба

113 из Вице, у коме је овакав привесак нађен. Иако у истом гробу није откривена коринтска керамика, иначе честа у овој некрополи, ипак се може претпоставити да је привесак стигао у ово епирско налазиште истим путем којим и керамика, односно преко Итаке коју су Коринћани населили, како смо навели, већ средином IX века⁶⁶.

Прототип судова са високим протомима у облику животињских глава могли би бити диноси, како је претпоставила Силвија Бентон, на шта указује и прстенасто профилисана нога примерка са Итаке са лављим или коњским главама која је блиска профилисаним ногама диноса⁶⁷. (Т. III, 4). Њихово пелопонеско порекло је вероватно. У самој Грчкој овај тип, како изгледа по ретким налазима, никада није стекао неку популарност, али је зато у Македонији, куда је доспео са југа заједно са неким другим ситним бронзама, постао веома омиљен. Веома је могуће да се приказивање птичјих протома уместо животињских на овим привесцима раширило баш у овим крајевима. То потврђују поклопци са птичјим протомима који се јављају готово искључиво на територији Македоније па се може претпоставити да су ту и настали, што показује једна кратка типолошка анализа. Привесци из Висоја и колекције Стататос (Т. III, 5, 10), оба из Македоније, према заобљеном облику суда и високим протомима потсећају веома много на привесак из Аетоса (Т. III, 4), који је вероватно послужио као узор за њихово обликовање. С друге стране, оба привеска имају поклопац са птичјим главама, који даје овим предметима локални печат. Међутим, како се да уочити из наведених комада (на примерку из Висоја птице са поклопца нису паралелне онима са суда, на примерку из збирке Стататос главе птица са суда су одбијене да би поклопац могао да се постави), домаћи мајстори су имали извесне тешкоће у подешавању поклопца са птичјим главама на суд са птичјим главама. Овај технички проблем решен је био на два начина, како се може закључити из нађених привесака. По једном, који је ређе примењиван, вратови протома су скраћени а главе продужене, што је створило један специфичан облик ових привесака — нашу четврту групу. Други начин, технички једноставнији, доживео је много ширу примеру: приказивање протома на суду потпуно је одбачено (што се да наслутити већ на примерку Стататос), док је поклопац са два протома — домаћа карактеристика, потпуно преовладао. Ова популарност птичијих протома у Македонији могла би се можда објаснити задржавањем извесних старијих средњоевропских елемената у овој области, чији су носиоци могли доспети овомо у доба Егејске сеобе. Наспрамо постављени птичији протомима, а нарочито поклопац са два протома и вертикалном дршком у средини карактеристичан за Македонију, изазивају директне реминисцен-

⁶⁶ Датовање гроба 113 из Вице, 'Αρχ. Δελτίον 23 (1968) 287 sq. За Итаку, види нап. 19.

⁶⁷ BSA LXVIII (1953) 340, Ε 208.

ције на тзв. сунчану барку средње Европе с краја бронзаног доба, на основу чега је Г. Косак претпоставио да порекло овога привеска треба тражити на северу⁶⁸. Међутим, како раније од VIII/VII века представе птица из Македоније нису познате и континуитет њиховог приказивања од касног бронзаног доба не може се доказати на овоме подручју, то се резерве по овоме питању, бар у овоме тренутку, морају да задрже. Могуће је да су извесна религиозна схватања у вези са култом сунце постојала на овоме подручју дуже времена али су добила свој ликовни израз тек додиром са уметнички развијенијим областима на југу, задовољавајући своје потребе пре тога примитивним дрвеним споменицима који се нису сачували или на неки други начин. То је питање које свакако захтева много више простора за дискусију, па ћемо се ми овде задржати на овим напоменама.

Порекло самог облика овога привеска треба тражити, како смо већ рекли, у Грчкој. О томе говори, поред неких других индиција о којима је већ било делимично речи, прстенасто профилисана нога суда, која посебно указује на подражавање диноса. Она се јавља на примерцима из Аетоса (Т. III, 4), Олимпије (Т. III, 3), на примерку из колекције Стататос, за који је речено да представља прелазан облик од грчких ка македонским примерцима (Т. III, 5), и на два суда без протома: из Линдоса и Кучи и Зи у Албанији (Т. III, 6, 7). Ове профилације нема на налазима из околине Штипа, Титовог Велеса, и из Чаушице, што се може објаснити мањим техничким способностима домаћих занатлија да подражавају детаље импортованих облика и њиховим ограничењем на основну конструкцију привеска која је прилагођена домаћим жељама и потребама, о чему смо опширније говорили нешто раније. Супротна претпоставка — да је овај облик настао прво у Македонији одакле се раширио на југ где је доживео техничка побољшања — не изгледа нам прихватљива из више разлога. Неке од њих смо навели. На овоме месту подвлачимо хронологију грчких и македонских привесака која говори у прилог ширења овога облика са југа. Већина грчких примерака припада другој половини VIII и почетку VII века, док су у Чаушици ови привесци нађени у млађим гробовима (4, 8, 9, 13) који нису старији од VII века⁶⁹.

Док се на појединим примерцима наше друге групе који потичу из Македоније (примерци из збирке Стататос, Патели, Висои, Амфиполис, Т. III, 5, 9, 10, 11) може приметити угледање у обликовању суда на примерак из Аетоса (Т. III, 4 — заобљени) или из Олимпије (Т. III, 3 — биконични), као што се сличност са грчким примерцима може уочити и у другим детаљима (облик протома,

⁶⁸ *Studien.* ., 64 sq.

⁶⁹ За Чаушицу, Casson, *BSA* XXVI (1923—25), 28 sq. Индиректну паралелу за ово датовање пружа подражавање ваза у облику нара у ситним бронзама (нпр. у Филији, *BCH* 91 (1967) 703, Fig. 3 и 5). Ове се вазе, иначе, стављају у другу половину VIII века (К. F. Johansen, *Les vases sicyoniens* (1923) 28, Pl. VIII, 1—3), па ни мале бронзане имитације не могу бити много касније.

нога суда), трећа и четврта група представљају један даљи типолошки степен, како смо покушали да покажемо, и обилују локалним карактеристикама. Уз већ наведени поклопац са птичјим протоима и одбацивање протома са суда у трећој, и формирање специфичних протома у четвртој групи, локални дух се запажа у сличности судова са локалном керамиком, у упрошћавању птичијих глава, у повећавању димензија ових привесака. То се види посебно у четвртој групи, где се димензије нарочито повећавају, док доњи украсни делови на два примерка ове групе говоре јасно да су овде првобитни извори за њихов настанак — профилисане ноге диноса — били потпуно заборављени и да су ови предмети постали саставни део домаћег културног израз⁷⁰.

О датовању ових амулета било је већ речи. Док се прва група вероватно развила у VIII веку, примерци друге групе из Олимпије и Аетоса на Итаци, који подражавају металне диносе са лављим или коњским главама, могу припадати и нешто каснијем периоду али не много после почетка VII века⁷¹. Налази из Македоније, који се везују за ову групу, из збирке Статоса, Висоја, Пателија и Амфиполиса (Т. III, 6, 9, 10, 11) типолошки су нешто каснији од Аетоса и Олимпије па би могли припадати првој половини или средини VII века. Примерак из Висоја нађен је у гробовима последње фазе у тумулу која би, према Микулчићу, почињала средином VII века, што би се донекле подударало са горњом констатацијом⁷². За остале ове примерке прецизније датовање на основу других предмета који су са њима нађени није могуће сем једног ширег одређивања ових привесака у време од VIII до VI века⁷³. Трећа група, типолошки каснија, може се сматрати делом истовремена а делом каснија од ових македонских налаза друге групе. С обзиром да налази из Југославије који припадају овој групи не пружају прецизније податке о хронологији, за њено одређивање најважније је датовање гробова из Чушице. Најстарији гробови из ове некрополе (2,3, 18-20) можда припадају VIII веку, али је највећи део материјала млађи, па како су ови привесци откривени у јасно констатованим млађим гробовима (4,8,9 13), они овде припа-

⁷⁰ Два украса на доњем делу на примерцима привесака из Македоније, раније у збирци Драшкоци (бр. 19) — Табла III, 5, и из Музеја Бенаки (бр. 21) — Табла II, 1, могуће је да представљају варијанту стилизоване палмете, али су свакако инспирисани грчком орнаментиком. (Cf. Furtwaengler, *Olympia* IV, T. XXIV, 460; XLII, 746; XLIII, 754 итд.).

⁷¹ Керамички диноси са профилисаном ногом датују се уопште нешто касније (Н. Раупе, *Necrocorinthia* (1931) 276) али се диноси од метала сматрају ранијим. Уп. приказ диноса на арибали из Берлина с краја VIII века, Johansen, *op. cit.*, Pl. V, 6 а-б. Динос са Керамеикоса из тога периода, *Kerameikos* V 1, Tf. 134. О подражавању диноса у нашим привесцима, Benton, *BSA* LXVIII (1953) 265.

⁷² *Op. cit.*, 24.

⁷³ Тако Foltiny, н. д., 102, за налазе из Амфиполиса. Привесци из Амфиполиса и Аксиокастрога могу бити нешто млађи због богате орнаментике.

дају свакако VII веку⁷⁴. Сличан привесак је нађен у Вергини (тумул LXV, гроб AA) приликом ископавања која је вршио Ф. Пецас 1961. године. Овај гроб припада последњој фази некрополе у којој се јављају овакве ситне бронзе и кој се датује у VII век⁷⁵. У односу на Вицу овај гроб би био млађи јер је гроб са привеском у Вици (113) садржавао и бронзану дијадему каква је нађена у Вергини у ранијој фази некрополе⁷⁶. На основу овога били бисмо склони да највећи део привесака треће групе ставимо у средину VII века. Четврта група, настала такође даљим типолошким развојем македонских примерака друге групе, о чему је било већ говора, може се сматрати истовремена са трећом, а то значи да нам датовање привесака ове групе, а с тиме и два комада из музеја Бенаки, у средину или почетак друге половине VII века изглед у овоме тренутку најприхватљивије.

8. — 9.

О два комада пробијеног појаса из Музеја Бенаки биће опширније речи на другом месту⁷⁷. Овај облик, распрострањен највећим делом у Србији и северозападној Бугарској, стигао је у Македонију, вероватно као и фибула са конкавно изрезаном ногом (Т. I, 5), са севера. О истовремености ова два облика, њиховој заједничкој појави на више налазишта и проблемима које ови појасеви постављају говорили смо недавно⁷⁸. Примерци из Титовог Велеса су занимљиви што су, уз усамљени налаз из Перахоре, најјужнији примерци овога типа и географски везују овај појас за чудновате привеске из Бохемице, који су му стилски слични⁷⁹. Прецизније хронолошко одређивање по типолошким основама ових комада није могуће али би горње датовање фибуле са конкавно изрезаном ногом индицирало време које није касније од прелаза из VII и VI век и за комаде пробијеног појаса из Титовог Велеса.

*

Из свега овога један заједнички датум за све предмете за које се претпоставља да су нађени у околини Титовог Велеса, а сада се налазе у Музеју Бенаки у Атини, не би могао да се утврди. Игла би била старија од VII века док остали предмети припадају VII веку, с тим што би привесци и трензле били ближи средини а фибула

⁷⁴ За Чаушицу, види нап. 69. Cf. Amandry, *Coll. Stathatos* 1, 40. Такође Hammond, *op. cit.*, 399.

⁷⁵ *Arch. Δελτίον* 17 (1961/2) 277. Cf. Hammond, н. д., 395 sq.

⁷⁶ Види нап. 66. За дијадему из Вергине, М. Andronikos, *Βεργίνα* I (1969) 251 sqq.

⁷⁷ Зборник Нар. Муз. у Београду посвећен Ђ. Мано-Зисију (у штампи).

⁷⁸ R. Vasić, *Arch. Jugoslavica* XII, 1 sqq., Map. I. За нов налаз пробијеног појаса из Дренкове на Дунаву, у Румунији, E. Jaroslavski, *Banatica* (1973), 79 sqq., Fig. 2. Велики број салталеона, нађених заједно, индицира појас, а не канију мача, како аутор чланка предлаже.

⁷⁹ L. Rey, *Albania* IV, Fig. 7, 1—2.

и појасне плоче крају овога века. У случају да предмети потичу из гробова, ова би се некропола протезала временски дуже од једног века. Међутим, како сигурнији подаци о условима налаза недостају, свака претпоставка сличне природе мора бити изнесена са крајњом резервом. Оно што нам се чини готово извесним, а што је ова анализа потврдила, то је да ови предмети по својим карактеристикама, или бар већина њих, заиста потичу са овога подручја.

Овде бисмо се зауставили са нашим запажањима јер би свако даље упуштање у ову проблематику захтевало знатно сложенији приступ и много више простора. Истичемо једино да ових неколико бронзаних предмета имају посебан значај у проучавању материјалне културе старијег гвозденог доба на средњем Вардару из неколико разлога.

С једне стране, грчки предмети и предмети настали под грчким утицајем, затим облици материјалне културе везане за унутрашњост Балкана, говоре о сталном културном струјању у оба правца преко ове области и потврдују значај Вардарске долине као трговачке и можда војне саобраћајнице. Грчки материјал, датован у другу половину VIII века, одговара подацима из писаних извора о раној колонизацији македонске обале, готово паралелно са грчком колонизацијом у Италији, и говори о непрекидном струјању грчких утицаја на север отада. Међутим, да ли северни балкански елементи у Македонији указују, поред трговачко-културних веза, и на могуће непријатељске упаде појединих ратоборних група из тога правца осветлиће са више сигурности само нови налази.

С друге стране, предмети из музеја Бенаки говоре о извесној оригиналности материјалне културе на подручју око Титовог Велеса у VII веку и наговештавају могуће постојање једне специфичне културне групе у тој области. Они одају локални стил у обради и индицирају, на тај начин, постојање локалних занатлијских радионица које су стајале у делимичној зависности од грчких радионица на обали, али су, можда баш захваљујући својој примитивности, дале један карактеристичан печат својим производима. Према до сада познатим налазима, овај материјал се најбоље везује за неке елементе из околине Штипа и Велеса (Радане, Долно Оризаре), али је могуће да будући налази осветле цео проблем на нешто другачији начин.

Завршавајући ово кратко излагање о бронзаним предметима из музеја Бенаки, дотакли бисмо се узгред етничког питања. У својој расправи о материјалу старијег гвозденог доба из Радане код Штипа, М. и Д. Гарашанин су приписали те налазе Пеонцима⁸⁰. Како материјал из Титовог Велеса показује извесне сличности са штипским, то би се овде могла, у овом тренутку, претпоставити иста етничка припадност. Центар пеонске државе налазио се у овим крајевима у време Тукидида и после тога, али је раније, у

⁸⁰ М. и Д. Гарашанин, н. д., 48 sq.

време када се датује наш материјал, њихово главно деловање било везано за јужније области⁸¹. Међутим, ако се претпостави да су Пеонци у суштини представљали савез више сродних племена, лако је могуће да је ово подручје било непрекидно настањено појединим пеонским племенима и да је добило у важности тек онда када су делови Пеонаца били потиснути са југа на север у V веку пре н. е.⁸². Најзад, и прилог идентификовања овог материјала као пеонског говорило би извесном смислу и неколико података из писаних извора. Тако поклопци са птичјим протомима и вертикалном дршком у средини и њихово евентуално порекло од сунчеве барке, могло би се довести у везу са податком Максима из Тира о обожавању сунчевог диска на штапу код Пеонаца. Занимљив је и Атенев навод о пехарима за пиће од овнујских рогова у вези са нашим „ритоном“, али је можда најодређеније у том погледу Мимнермово певање ваљаности пеонских коња. Ови стихови су готово истовремени са нашим трензлама, које о развијеном гајењу коња у овим крајевима пружају један несумњиви материјални доказ⁸³.

Београд.

P. Васић.

S U M M A R Y

R. Vasić: BRONZES FROM TITOV VELES IN THE BENAKI MUSEUM

The collection of prehistoric bronzes in the Benaki Museum in Athens is supposed to come mostly from the surrounding of Epanomi in Chalcidice. However, Th. Markidis, who published the first acquisitions, tells us that a number of pieces were found, according to the dealer, in the surrounding of Titov Veles in Yugoslavia¹⁻². It is also possible judging from their characteristics that there are other bronzes from the same source in Yugoslavia among the unpublished pieces of this collection. Thanks to the kind permission of Dr. L. Marangou of the Benaki Museum, I am able to present and discuss here the material reputed to come from Titov Veles.

1.

A long pin, 51 cm in length (T. I, 1)³, has direct parallels in a grave from Corinth, dated before the middle of the eighth century.¹² It is possible that in Macedonia it could be placed somewhat later. Its appearance points to an early wave of Greek influence in Macedonia which correspondst to a certain extent with the foundation of the first Greek cities on the Macedonian coast. This pin is not the only early sign of Greek material culture. There is a special type of geometric fibula, found in Radanje near Štip, as well as in the surrounding of Valandovo, in Đevdelija und Chaushitsa, which is a close copy of the Greek geometric fibulae of the eighth century B. C.¹³⁻¹⁶ Besides, geometric pottery recently discovered in Nea Anchialos near Salonica emphasises the probable presence of early Greek colonists. The small bron-

⁸¹ Lenk *Paiones* RE XVIII, 2 (1942) 2403 sqq.

⁸² Супротно мишљење изнео је недавно Хамонд (*op. cit.*, 419) који сматра да су Пеонци оставили веома мало археолошких трагова за собом и да наилазе из Чаушице, Радања па с тим и из околине Титовог Велеса треба приписати експанзији Илира на југ. Дискусију по овоме питању оставићемо за једну другу прилику.

⁸³ Lenk, н. д., col 2408.

zes — horses, birds, human figures etc. — might be of somewhat later date. Among them the figure of a blacksmith from Vranište near Niš is important, being an import rather than a local copy of Greek geometric bronzes.¹⁷

2.

A long hollow object with one end enlarged to a circular mouth, so-called 'rhyton' (T. I, 2, 2a),^{4, 20} It resembles the drinking horns from Trebenište and also the hunting horns, represented in some figural scenes in Iron Age Europe (Stradonice in Bohemia, Benvenuti situla).²¹ Judging by its finish, it is close to the other objects from the area and probably locally made.

3.—4.

Two curved objects with rings and plastic additions in the form of animals explained by N. G. L. Hammond as horse bits (T. I. 3, 4).^{5, 6, 22} They do not have parallels in the Balkans and have to be regarded separately from the so-called Thrako-Cimmerian bits, whose most southern examples were found in Janjevo, Kosovo.²³ However, a certain connection in form to a type of bit from South Russia exists, so that a slight steppe influence might not be completely disregarded in their creation.^{24, 25} The curved type of bit appeared in Greece in the mid-seventh century under Assyrian influence, but it does not seem to have any similarity to our examples.²⁶ On the other hand, the additions of horse and bird show Greek influence. The horse, though roughly finished, has the typical geometric construction and must be considered as belonging to the same wave of influence from the south, which produced horse figurines in various places in Epirus and Macedonia (Vitsa Zagouriou, Dodona, Pateli, Vergina, Chauchitsa, Amphipolis, Philippi). Some of these are described as 'Corinthian' type of geometric horses.^{28, 29} The bird on the bit has 'Corinthian' head, according to J. Bouzek's division of geometric birds in Greece. Bearing in mind that other birds from southern Yugoslavia show similar characteristics in the finish of the head (Djevdjelija as well as a series of hollow birds from Gornja Ljubata, Radanje, Dolno Orizare near T. Veles, Kruševica near Prilep etc.),^{31, 32} it is possible to suppose that they originate, like the horses, from the Peloponnese, where from the earliest small bronze figurines spread to the north. On their way to Macedonia, an important role was probably played by Thessaly as the extensive finds from Pherae, and now from Philia near Carditsa testify. Corinthian horses and birds are represented here in large numbers, while it is also significant that birds, from Macedonia which are not Corinthian have parallels in Thessaly (Rapeš, Kumanovo).

The combination of horse and bird on the bit appears also in Italy and the Caucasus. One should not look necessarily for a direct relation between these appearances which are probably connected with the spiritual world of a given group at a given time.²⁷ Caucasian influences, underlined by J. Bouzek in the case of hollow birds in Macedonia, certainly touched various parts of the Balkan peninsula but this problem is too complex to be analysed here.^{35, 37} The finish of the two bits, the rounded end and the incised decoration which is common on the objects of this area (pendants, bracelets etc.) show clearly that these bits were made in Macedonia and belong to the local material culture, regardless of the influences to which they had been submitted.

5.

The double looped fibula with strongly concave leg or with leg in the form of Boeotian shield (T. II, 5)⁷ is characteristic of the Balkan interior and should be considered as a northern Balkan element. Apart from single finds of this fibula in Greece (Perachora and Emporio in Chios), the Veles example is one of the most southern finds together with that from Bukri near Prilep and the fragmentary fibula from Bohemitsa which might belong to this type. Its dating towards the end of the seventh century would correspond best to the dates given for the finds in Greece.

6.—7.

Pendants or amulets in the form of vases with animal heads having lids, which also bear animal or bird heads sometime (called by Hammond herb-cups), are a specific type of small bronzes, found mainly in Macedonia and in Greece (T. I, 6; II, 1).^{8, 12, 13} Here is the list of examples known to me (see the map):

Albania

1. Kuci i Zi near Koritsa (T. III, 6)¹¹.

Greece

2. Aetos in Ithaca (T. III, 2, 4)¹³.
3. Amphipolis (T. III, 11)¹⁶.
4. Axioastron (T. III, 12)¹⁷.
5. Chaushitsa (T. III, 13, 18)¹⁸.
6. Ephesus*.
7. Pherae⁵⁰.
8. Philia⁵¹.
9. Chortata in Leucadia (T. III, 16)⁵².
10. Lindos (T. III, 7, 8)⁵³.
11. 'Macedonia', from the Stathatos collection (T. III, 5)⁵⁴.
12. Olympia (T. III, 3)⁵⁵.
13. Pateli (T. III, 9)⁵⁶.
14. Vergina⁵⁷.
15. Vitsa Zagouriou (T. III, 1)⁵⁸.

Yugoslavia

16. Dedeli near Hudowa?*
17. Dolno Orizare near Titov Veles (T. III, 17)⁶⁰.
18. Kumanovo⁶¹.
19. 'Macedonia' in the National Museum, Belgrade (T. III, 19)⁶².
20. Radanje (T. III, 14, 15)⁶³.
21. Titov Veles (T. I, 6 and II, 1).
22. Visoi—Beranci (T. III, 10)⁶⁴.

According to their shapes and other characteristics all these pendants can be divided into four different groups.

To the first group belong vases and lids, without any animal heads, known from Aetos and Vitsa. This group is sharply separated from other groups and might be considered as the earliest, contemporary with general trend of representing various pottery shapes, animals and human figures, in small bronzes.

The second group are vases with animal or bird heads whose lids probably did not have similar heads (Aetos, Olympia, Lindos, Amphipolis, probably Axioastron). It seems likely that this type copied the form of the metal dinos, as Sylvia Benton assumed⁶⁷, which can be seen also from the ringed foot of these small vessels. The form was never popular in Greece but in Macedonia where it came from the south with some other small bronzes it became especially frequent. Here, bird heads definitely replaced the heads of lions and horses which might have had a particular significance. A variant of the second group (Visoi, Pateli, the example from the collection Stathatos) has lids also with bird heads which is a device peculiar to Macedonia but the form of the vase copies the Greek specimens.

The third group has bird heads on the lid but no longer on the vase. It is spread with a few exceptions, mainly in Macedonia (Kumanovo, Radanje, Dolno Orizare,

* In Archaeological Museum, Istanbul, according to G. Kossack from information by Fr. Holste⁴⁹. The pendants might also be from Pateli where from a part of the material came to the same museum and was never published.

** In Berlin, according to S. Casson⁵⁹. Material from Dedeli by Hudowa was lost during the Second World War, but in the inventory books of the Berlin Museum this herb-cup does not figure among the material from Hudowa. I thank Dr. D. Prakash from Museum für Vor- und Frühgeschichte in Berlin for this information.

Chaushitsa, Vergina, Philia, Pherae, Chortata on Leucadia). The two ring footed vase pendants without lids, found in Lindos and in Albania (Kuci i Zi) are a more elaborated variant of this group, possibly produced in the south. In general, this group represents a further development of the second group where the simplification of the form is due probably to the lesser technical capabilities of the workshops in the hinterland, as is further seen from the omission of the ring footed leg in most examples from Macedonia — a detail which required higher skillfulness and lost its *raison d'être* because its purpose was no more understood. The correct fitting of two heads on the lid and two on the vase was another technical problem for Macedonian artisans as can be seen from the examples from Visoi and the Stathatos collection. A radical solution was the omission of animal heads on the vase in favour of those on the lid, which, it seems, played a particular role in Macedonia. G. Kossack assumed the northern origin of these lids with bird heads and a vertical handle in the centre because of their similarity with the sun-boat representation of the Urnfield Europe⁶⁸. Although one could discern the European origin of some objects in Macedonia due to the Vardar valley invaders of the Late Bronze Age, in this case the evidence of continuous bird representations is lacking for the moment. Even, if the popularity of this shape of pendant in Macedonia might be related with a certain European or Danubian tradition, the formal origin of the pendant is in Greece from where the oldest pendants came to Macedonia, copied and varied by Macedonian artisans according to their wishes and necessities.

The fourth group consists of vases with unusual animal heads and of lids with similar parallel heads. In fact, it represents another local variation of the Macedonian examples of the second group (Visoi, the example from the collection Stathatos) in which long animal necks are shortened and heads elongated. The heads though very strange looking are very probably of birds. This group is characteristic of the middle Vardar valley (Chauchitsa, Titov Veles and Macedonia — unknown site). Local style and modifications are pronounced also in the enlarged dimensions of the vases, in the incised lines on the vase body in Radanje and in Veles, and in the elaborate lower ends of the two examples which are probably a free copy of Greek ornamental motifs⁶⁹.

The probable dating of the first group is the eighth century — the period in which bronze pendants were usually reproductions of large pottery vessels⁷¹. Corinthian pottery of the eighth century in Vitsa helps to confirm such a date⁶⁶. The second group might have developed a short time after. In any case, the examples from Aetos and Olympia are certainly not later than the beginning of the seventh century but the Macedonian finds (Pateli, Visoi, and in particular Amphipolis for its decoration and size) should be dated after these and belong mostly to the first half of the seventh century or even later^{72, 73}. The third group, for the typological reasons slightly later than Macedonian examples of the second group, should be placed most likely towards the middle of the seventh century^{71, 76}. The fourth group, developed contemporaneously with the third, probably belongs to the same period.

8.—9.

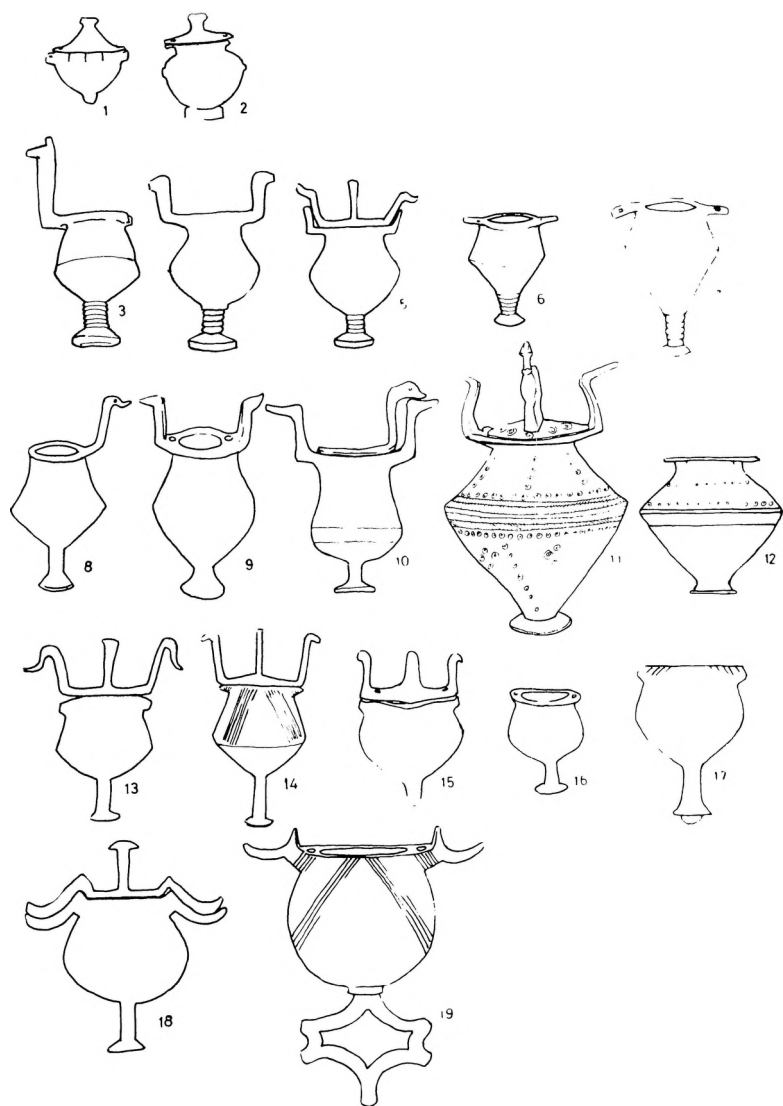
The openwork belt pieces are of a type, widespread in the central Balkans — mainly in eastern Serbia and northwestern Bulgaria, but some specimens are found further to the south (Vuči Dol, Perachora). They are for the most part contemporaries of the fibula with strongly concave leg (see above) and also show penetration of the northern elements to Macedonia, somewhere towards the end of the seventh century^{77, 79}.

*

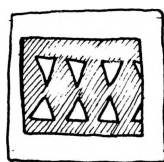
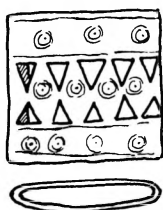
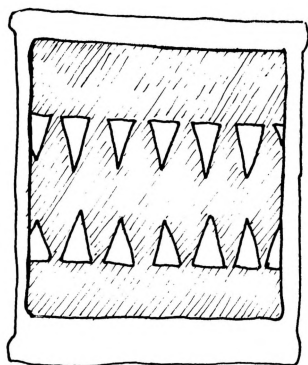
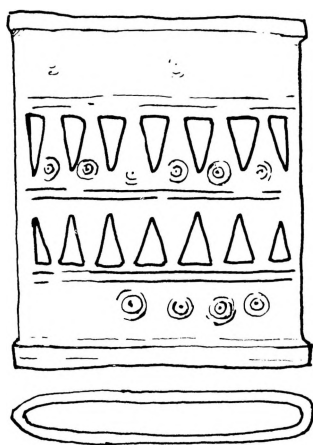
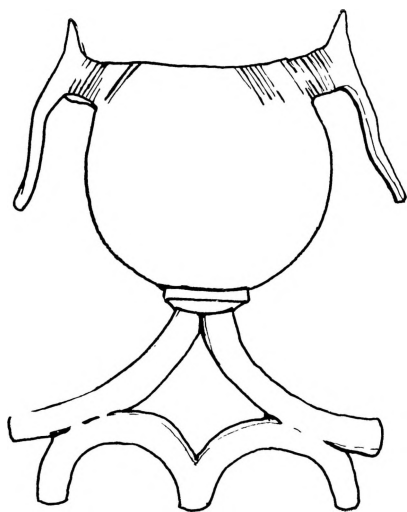
All this together is proof of the particular importance which these objects have in the study of Iron Age cultures in Macedonia. At the end of this small contribution I would like to stress just two facts. First, the importance of the valley of the Vardar in communication between the northern and southern Balkans from the second half of the eighth to the beginning of the sixth centuries, as can be seen from the Greek objects and their influence on the way to the north, as well as from the Balkan ele-

ments penetrating south. Second is the existence of local workshops in this area, which might not show a very high standard in finish, but underline local characteristics which might speak of a cultural group in this area in the seventh century B. C.

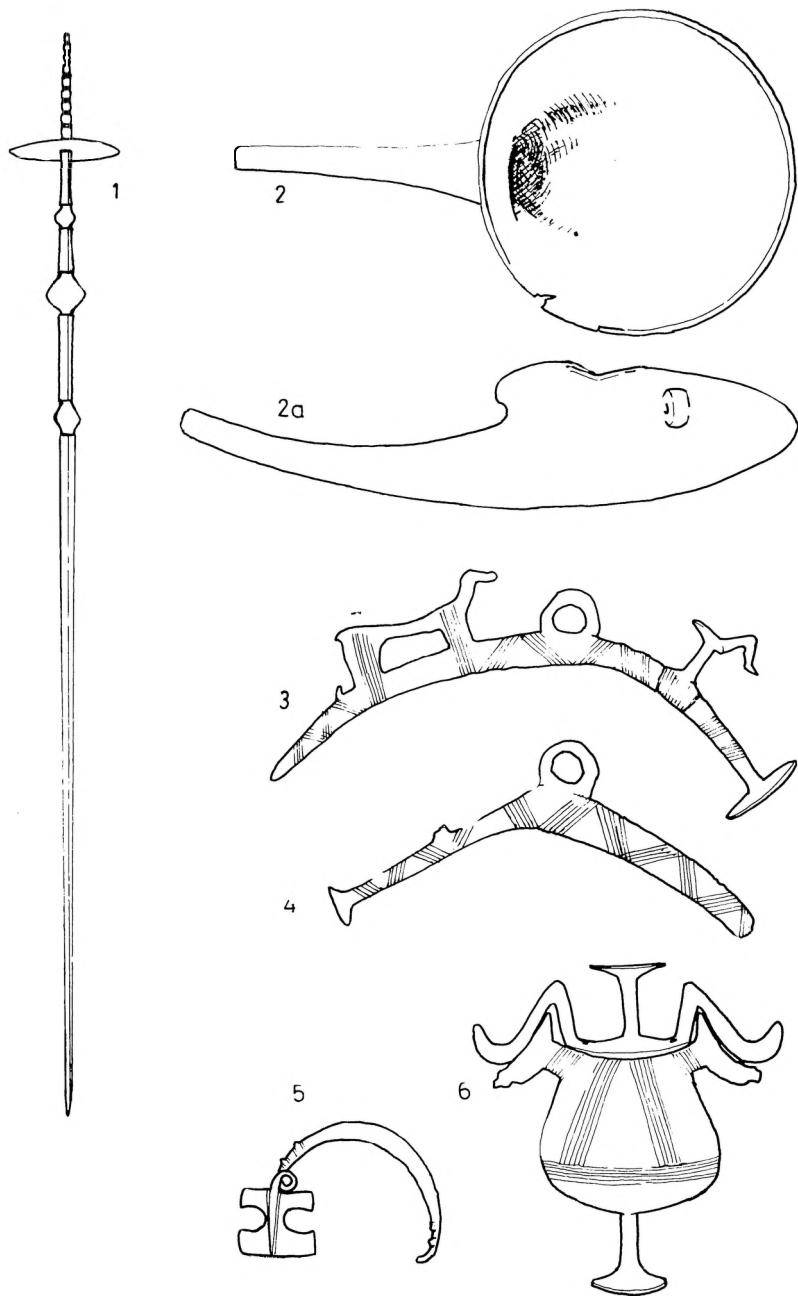
Ethnical appertenance of the owners of these objects is not ascertained. The material from Radanje near Štip, similar to a certain point to ours, has been identified by M. and D. Garašanin as Paeonian. From the ancient authors we know that early Paeonian activity should be placed more to the south while they were pushed by Macedonians and Thracians to the middle Vardar only towards the end of the fifth century. However, this area could always have been inhabited by some peripheral Paeonian groups which did not have particular importance in the earlier historical events. On account of this we assume for the moment that this material belonged to the Paeonians. In any case, it is rather Paeonian than Illyrian, as N. G. L. Hammond recently proposed, but a larger discussion of this question we shall leave for another opportunity. Paeonian origine of this material is also indirectly indicated by the ancient authors. Maximus of Tyros speaks of the adoration of the sun-disc on a stick among the Paeonians ('sun-boat' lid of pendants), Athenaeus speaks of drinking vessels made of ram horns ('rhyton') and Mimnermus of their fine race of horses (horse bits).⁸⁰⁻⁸³

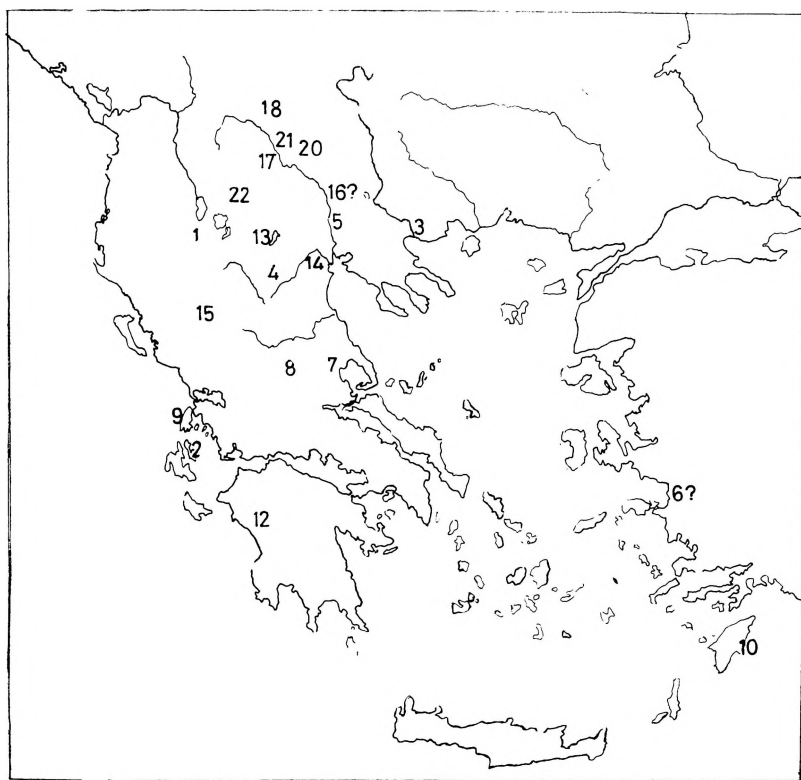
Табла I. Бронзани предмети из музеја Бенаки, нађени у околини
Титовог Велеса (по Т. Макридису). }

Табла II. Бронзани предмети из музеја Бенаки, вороватно из околине
Титовог Велеса (не објављени)

Табла III. Различити привесци у облику суда са поклопцем из Грчке и Македоније

Карта распрострања привесака у облику суда са поклопцем.